

भारताच्या सांस्कृतिक परराष्ट्र धोरणातील योग आणि आयुर्वेद यांची भूमिका आणि विकास

*** मानसी विलास भोसले,**

*** संशोधक विद्यार्थी, ग्रामोन्नती मंडळाचे, कला वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, नारायणगाव.**

प्रस्तावना:

जगातील प्राचीन संस्कृतींपैकी एक असलेली भारतीय संस्कृतीमध्ये मुळातच मानवतावादी तत्वे खोलवर रुजलेली आहेत. भारतीय संस्कृतीचा पाया मानवता, सहिष्णुता, आध्यात्मिकता आणि सामंजस्य या मूल्यांवर आधारित आहे. अशा जीवनमूल्यांनी मानवी संबंध अधिक दृढ केले आहेत. या संस्कृतीचा केंद्रबिंदू आहे — मानवतेचा आदर व सर्वांच्या कल्याणाचा विचार. आजच्या काळात जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रांमधील आर्थिक, सामाजिक आणि पर्यावरणीय नाती घट्ट होत असली, तरी संघर्ष, असमानता आणि पर्यावरणीय संकट वाढत आहेत. भारतीय संस्कृती जगाला फक्त आध्यात्मिक मूल्ये नाही, तर मानवतेच्या एकतेचा मार्ग दाखवते. २१ व्या शतकात जागतिक स्तरावर राष्ट्रे आपला प्रभाव कसा पाडतात व आपल्या शक्तीचा वापर कशा प्रकारे करतात यामध्ये महत्वाचा बदल झालेला दिसून येतो. राष्ट्राची शक्ती ही आता केवळ आर्थिक व लष्करी निकषांवर मोजली जात नसून त्यात सांस्कृतिक मूल्ये, कल्पना व त्याद्वारे सौम्य शक्तीचा (सॉफ्ट पॉवर) वापर करण्यावर भर दिला जात आहे. प्रस्तुत लेखात सांस्कृतिक कूटनीतीचे सैद्धान्तिक व व्यावहारिक महत्त्व उलगडण्याचा प्रयत्न केला आहे. २१ व्या शतकात भारताने सांस्कृतिक साधनांचा सहभाग वाढवून आपल्या सॉफ्ट पॉवरचा प्रभाव कसा पडला आहे त्याचे विश्लेषण या लेखात केले आहे. तसेच योग व आयुर्वेद या पारंपरिक ज्ञानपद्धतींची भारताच्या परराष्ट्र धोरणातील भूमिका, आंतरराष्ट्रीय व्यासपीठांवर त्यांचा वापर आणि प्रसार, संस्थात्मक पातळीवरील प्रयत्न आणि धोरणात्मक उद्दिष्ट्ये यांचा सखोल आढावा यामध्ये घेतला आहे.

Copyright © 2025 The Author(s): This is an open-access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium for non-commercial Use Provided the Original Author and Source Are Credited.

सांस्कृतिक राजनय आणि भारताची भूमिका :

सांस्कृतिक राजनय म्हणजे देश आणि अन्य संस्थांनी परदेशातील लोकांशी आणि समाजांशी आपल्या संस्कृतीच्या माध्यमातून संवाद साधून, भावनिक व नैतिक नातेसंबंध निर्माण करून राजकीय-आर्थिक लक्ष्य साधण्याची प्रक्रिया आहे. मिल्टन कमिंग्ज यांनी सांस्कृतिक राजनैतिकतेची केलेली व्याख्या - “सांस्कृतिक राजनैतिकता म्हणजे, परस्पर समंजसपणा वाढवण्यासाठी राष्ट्रे आणि लोकांमध्ये विचार, माहिती, कला, भाषा आणि संस्कृतीच्या इतर पैलूंची

देवाणघेवाण". सांस्कृतिक राजनय हा देशाच्या 'सॉफ्ट पॉवर'चा एक भाग होय. जोसेफ नाय यांनी आपल्या पुस्तकात सॉफ्ट पॉवर म्हणजे जबरदस्तीने किंवा पैसे देण्याऐवजी आकर्षणाद्वारे तुम्हाला हवे ते मिळवण्याची क्षमता असे प्रतिपादित केलेले आहे.¹ हे आकर्षण एखाद्या राष्ट्राची संस्कृती, राजकीय मूल्ये आणि परराष्ट्र धोरण यामधून उदयास येते, जेव्हा अशा मूल्यांना अधिकृत दर्जा प्राप्त होतो. सांस्कृतिक राजनयामुळे एका देशातील लोकांचा दुसऱ्या देशातील लोकांच्या संस्कृतीशी परिचय होतो. त्यामुळे दोन देशांतील लोकांमध्ये एकमेकांबद्दल एक प्रकारचे बंध निर्माण होतात, जे सरकारे बदलली तरीही टिकून राहतात. या प्रकारच्या राजनयामुळे एका प्रदेशातील लोकांमध्ये दुसऱ्या प्रदेशाबद्दल आपुलकी निर्माण होऊ शकते. जागतिक पातळीवर राष्ट्रांमध्ये परस्पर समंजसपणा निर्माण करणे, आपल्या देशाची राष्ट्रीय प्रतिमा जागतिक स्तरावर विकसित करणे, विविध देशांशी सांस्कृतिक संवाद साधून सांस्कृतिक आणि कलात्मक क्षेत्रांसाठी बाजारपेठा स्थापित करणे आणि त्याद्वारे आर्थिक हितसंबंध वाढवणे ही काही सांस्कृतिक राजनैतिकतेची उद्दिष्टे सांगता येतील.

जागतिकीकरणानंतरच्या काळात सांस्कृतिक राजनय हा भारताच्या परराष्ट्र धोरणाचा एक आवश्यक आधारस्तंभ बनला आहे. भारताने जगातील विविध देशांशी सांस्कृतिक राजनय, योग, आयुर्वेद, भारतीय भोजनसंस्कृती, आणि आध्यात्मिक ज्ञानाच्या माध्यमातून मैत्रीपूर्ण संबंध प्रस्थापित केले. १९९१ मध्ये भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या उदारीकरणामुळे भारताची प्रतिमा एका अंतर्मुखी, वसाहतोत्तर राज्यापासून ते एका आत्मविश्वासू आणि उदयोन्मुख शक्तीमध्ये बदलली आहे.² भारताचे परराष्ट्र धोरण, विशेषतः “*Neighborhood First*”, “*Act East Policy*” आणि “*Global South*” या धोरणांमध्ये “वसुधैव कुटुंबकम्”चा आत्मा स्पष्ट दिसतो. यात सीमांच्या पलीकडे जाऊन, संपूर्ण जगाशी स्नेह, शांती आणि सहअस्तित्वाचे नाते जोडले जाते. ही विचारधारा सीमांच्या पलीकडे जाऊन जागतिक बंधुत्व, शांती आणि सहअस्तित्व यांचा संदेश देते. भारतीय संस्कृतीचा वारसा असलेले “वसुधैव कुटुंबकम्” या तत्त्वज्ञानाने सांस्कृतिक राजनैतिकतेसाठी एक समृद्ध पाय प्रदान केला आहे. भारताने G20 परिषद (2023) मध्ये दिलेले ब्रीदवाक्य — “*One Earth, One Family, One Future*” — हे “वसुधैव कुटुंबकम्”चे आधुनिक रूप आहे. भारताची चैतन्यशील आणि वैविध्यपूर्ण संस्कृती राजनैतिकतेचे साधन म्हणून प्रभावीपणे वापरली जाऊ शकते हे भारताने आपल्या समकालीन धोरणातून सिद्ध केले आहे.

योग आणि आयुर्वेद यांची जागतिक लोकप्रियता आणि प्रसार :

योग, संस्कृत मूल 'युज' या शब्दापासून बनलेला आहे, ज्याचा अर्थ आहे जोडणे किंवा एकत्र करणे. शारीरिक, मानसिक आणि आध्यात्मिक एकात्मतेचे व्यापक तत्त्वज्ञान हे योग दर्शवितो. योगाच्या माध्यमातून मानसिक आरोग्य, ताणतणाव नियंत्रण, आणि सामाजिक समावेशन यावर भर देण्यात आला आहे, तर आयुर्वेदाने नैसर्गिक संसाधनांचा संतुलित वापर आणि औषधी वनस्पतींचे संवर्धन व निरोगी आरोग्य यावर भर दिला आहे.

प्राचीन भारतीय परंपरेची एक अमूल्य देणगी, योग हा शारीरिक आणि मानसिक कल्याण वाढवण्यासाठी सर्वात विश्वासाह माध्यमांपैकी एक म्हणून उदयास आला आहे. संयुक्त राष्ट्रांच्या महासभेमधील ठरावात मान्यता दिली गेली की "योग जीवनाच्या सर्व पैलूंमध्ये संतुलन राखण्याव्यतिरिक्त आरोग्य आणि कल्याणासाठी एक समग्र दृष्टिकोन प्रदान करतो. योगामुळे होणाऱ्या फायद्याच्या माहितीचा व्यापक प्रसार जागतिक लोकांच्या आरोग्यासाठी फायदेशीर ठरेल." यामुळे समग्र आरोग्य क्रांतीचा एक युग सुरू झाला, ज्यामध्ये उपचारापेक्षा प्रतिबंधाकडे अधिक लक्ष दिले गेले. दशकांपूर्वी पश्चिमेकडील देशांमध्ये लोकप्रिय झाल्यानंतर योग हा भारताच्या सर्वात व्यापक सांस्कृतिक निर्यातींपैकी एक बनला आहे.

आंतरराष्ट्रीय योग दिवस - एक महत्वपूर्ण टप्पा : २०१४ मध्ये संयुक्त राष्ट्रांनी २१ जून हा आंतरराष्ट्रीय योग दिन (IDY) म्हणून घोषित करणे ही भारतासाठी एक ऐतिहासिक राजनैतिक कामगिरी होती. पंतप्रधान नरेंद्र मोदी यांनी प्रस्तावित केलेल्या या ठरावाला अभूतपूर्व पाठिंबा मिळाला - १९३ पैकी १७७ संयुक्त राष्ट्र सदस्य देशांनी सह-प्रायोजित केले. २१ जून २०२५ रोजी, जगभरामध्ये लोक "Yoga for One Earth, One Health." हे ध्येय स्वीकारून संयुक्त राष्ट्रांच्या ११ व्या आंतरराष्ट्रीय योग दिनाचे आयोजन करण्यासाठी एकत्र आले. या वर्षी स्व कल्याणाबरोबरच पृथ्वीच्याही आरोग्याचा विचार या महत्त्वपूर्ण मुद्द्यावर भर देण्यात आला, जो जागतिक आरोग्य संघटनेच्या समग्र आरोग्य आणि पर्यावरणीय सुसंवादाच्या वचनबद्धतेशी सुसंगत ठरला. या कार्यक्रमाच्या आयोजनासाठी भारताच्या स्थायी मिशनने जिनेव्हामध्ये दोन दिवसांच्या उत्सवाचे आयोजन केले होते जे या प्रसंगाच्या जागतिक महत्व अधोरेखित करते. योगाचे पद्धतशीर व्यवस्थापन हे मानसिक आरोग्य, शारीरिक तंदुरुस्ती, हृदय व रक्तवाहिन्यासंबंधीचे कार्य, आणि जीवनाच्या गुणवत्तेवर योगाचे सकारात्मक परिणाम दर्शवते. तसेच २१ जून २०२५ रोजी दिल्लीमध्ये, जागतिक आरोग्य संघटनेच्या आग्नेय आशिया कार्यालयाने योग संबंधित कार्यक्रम आयोजित केला होता, ज्यामुळे लाईव्ह स्ट्रीमिंगद्वारे यामध्ये जागतिक स्तरावरील लोकांना मोठ्या प्रमाणात सहभागी होता आले. या कार्यक्रमात मार्गदर्शित योग सत्रे आणि योगाच्या जागतिक प्रभावावर चिंतन करण्यात आले. सध्याच्या पर्यावरणीय आव्हानांना तोंड देणाऱ्या जगात, योग हा शाश्वत जीवनाचा मार्ग दाखवतो. जागतिक आरोग्य संस्थेच्या एका अभ्यासातून समोर आले की, ७७% लोक नियमित योगाभ्यासानंतर शारीरिकदृष्ट्या बळकट वाटत असल्याचे सांगतात. तसेच सहा आठवड्यांच्या दैनंदिन योगाभ्यासानंतर तीव्र दाह असलेल्या ८२% रुग्णांना लक्षणे जवळजवळ ५०% कमी झाल्याचे जाणवले. हार्वर्ड मेडिकल स्कूलच्या एका अभ्यासात असे आढळून आले की, आठ आठवडे आठवड्यातून दोनदा योगाभ्यास केल्यानंतर नैराश्याने ग्रस्त असलेल्या ६०% सहभागींना लक्षणे लक्षणीयरीत्या कमी झाल्याचे जाणवले.^३

आरोग्य आणि जागतिक कल्याणासाठी योगाला एक शक्तिशाली आणि प्रभावशाली साधन म्हणून जागतिक आरोग्य संघटना प्रोत्साहन देत आहे. २०२२ मध्ये लाँच झालेले त्यांचे 'WHO mYoga' ॲप सर्व वयोगटातील लोकांसाठी सोपे आणि

उपयुक्त योग मार्गदर्शन प्रदान करते. जगभरातील योग शिक्षणात गुणवत्ता, सुरक्षितता आणि समावेशकता सुनिश्चित करण्यासाठी योग प्रशिक्षण मानकांवर एक तांत्रिक अहवाल देखील जागतिक आरोग्य संघटना विकसित करत आहे. दरवर्षी १९० हून अधिक देशांमध्ये आयोजन केला जाणारा आंतरराष्ट्रीय योग दिन हा जागतिक पातळीवरील समन्वयाची भूमिका निभावणारा एक महत्वाचा सांस्कृतिक उत्सवांपैकी एक ठरत आहे. भारतीय दूतावास, ICCR केंद्रे आणि विविध स्थानिक समुदाय हे सामूहिक स्तरावर योग प्रात्यक्षिके, कार्यशाळा आयोजित करत असतात. अशा उपक्रमांमुळे भारताला 'विश्व गुरु' चा दर्जा प्राप्त झाला आहे.

आयुर्वेद हा प्राचीन भारतीय साहित्यातील प्रमुख चार वेदांपैकी असलेल्या अथर्ववेदाचा उपवेद मानला जातो. आयुर्वेद, ज्याचा शब्दशः अर्थ "जीवनाचे विज्ञान" आहे, ही चरक संहिता आणि सुश्रुत संहितेत समाविष्ट असलेली एक व्यापक औषध प्रणाली आहे. ⁴ आयुर्वेद हा योग्य आहार आणि शरीर, मन आणि आत्मा यांच्यातील समतोल साधण्यावर भर देते. आयुर्वेदाला 'होलिस्टिक मेडिसिन' म्हणून जगभरात स्थान मिळत आहे. आयुर्वेदिक औषधे आणि उपचार पर्यटन (wellness tourism) द्वारे व्यापार व गुंतवणूक वाढवण्याचे साधन बनले आहे. सुरक्षितता, क्लिनिकल ट्रायल्स आणि GMP प्रमाणपत्रे या माध्यमातून आयुर्वेदिक उत्पादनांना आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रवेश मिळाला आहे. २०१४ मध्ये आयुष मंत्रालयाची (आयुर्वेद, योग आणि निसर्गोपचार, युनानी, सिद्ध आणि होमिओपॅथी) निर्मिती ही भारताच्या पारंपारिक ज्ञानाच्या जागतिक राजनैतिकतेमध्ये एक महत्वाचा टप्पा ठरली. आयुष मंत्रालयाने संशोधन, नियमन आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य एकत्रित केले. पारंपारिक औषध शिक्षण आणि गुणवत्ता नियंत्रण प्रमाणित करण्यासाठी ते जागतिक आरोग्य संघटना आणि द्विपक्षीय भागीदारांसोबत काम करते. पारंपारिक औषध आणि योग संशोधनात सहकार्यासाठी भारताने ५० हून अधिक देशांसोबत सामंजस्य करार (MOU) केले आहेत. भारत-आफ्रिका फोरम शिखर परिषदेद्वारे आणि भारत-आसियान भागीदारीद्वारे आयुर्वेदाला दक्षिण-दक्षिण आरोग्य सहकार्यात समाविष्ट करण्यात आले आहे. २०२२ मध्ये गुजरातमधील जामनगर येथे जागतिक आरोग्य संघटनेने ग्लोबल सेंटर फॉर ट्रॅडिशनल मेडिसिन (GCTM) याची स्थापना केल्यानंतर भारताच्या सांस्कृतिक राजनयाचा एक महत्वाचा टप्पा गाठला गेला. कोव्हिडच्या लाटेनंतर सांस्कृतिक घटकांचे डिजिटलायझेशन अधिक वेगवान व सक्षम झालेले दिसून येते. ऑनलाईन योग अभ्यासक्रम, आयुर्वेदिक ऑनलाईन समुपदेशन आणि मोबाईल ॲप्स यामुळे अधिक सुलभतेने आयुर्वेद आणि योग्य याचा प्रसार करता आला आहे. आयुष ग्रिड उपक्रमाचे उद्दिष्ट जागतिक स्तरावर पारंपारिक आरोग्य सेवांचे डिजिटलायझेशन करणे हेच आहे व त्या दृष्टीने भारत आपल्या सांस्कृतिक संबंधांना अधिक दृढ बनवू पाहत आहे. आयआयटी आणि आयुष विद्यापीठांद्वारे मोठ्या प्रमाणात खुले ऑनलाईन अभ्यासक्रम (एमओओसी)

आधीच जागतिक विद्यार्थ्यांना आकर्षित करत आहेत. करुणा, शाश्वतता आणि सामायिक कल्याण यावर आधारित भारताची सांस्कृतिक राजनैतिकता आंतरराष्ट्रीय स्तरावर भारताचे स्थान मजबूत करत आहे.

योगाचा स्वीकार करून, व्यक्ती केवळ त्यांच्या शरीराशीच नव्हे तर भारतीय अध्यात्म आणि तत्वज्ञानाशी देखील एकरूप होत आहेत हा सामायिक अनुभव भारताबद्दल इतर देशातील लोकांमध्ये सद्भावना निर्माण करू शकतो, ज्यामुळे इतर राष्ट्रांशी भारताचे राजनैतिक संबंध आणि सांस्कृतिक देवाणघेवाण वाढवण्याच्या संधी उपलब्ध होण्यास मदत होते. आयुर्वेदिक कल्याण केंद्रे आणि योग हे राजनैतिक कार्यक्रमांसह असे उपक्रम जागतिक समुदायाची जागरूकता आणि निरोगी आरोग्याची जाणीव विकसित करताना द्विपक्षीय संबंध वाढवतात. शिवाय, सांस्कृतिक धोरणात्मक संबंधांव्यतिरिक्त, आयुर्वेद आणि योग भारताच्या आर्थिक राजनैतिक दृष्टिकोनात महत्त्वपूर्ण आहेत. नैसर्गिक उपचारांमध्ये वाढत्या जगभरातील मागणीमुळे भारत आयुर्वेदिक औषधे आणि कल्याणकारी उत्पादनांचा एक प्रमुख निर्यातदार बनतो. त्याच वेळी, योगाची मागणी व्यावसायिक कार्यशाळा आणि कल्याणकारी पर्यटन केंद्रांसह एक मोठा उद्योग तयार करते, ज्यामुळे भारताचा आर्थिक प्रभाव जागतिक स्तरावर वाढतो.

निष्कर्ष :

१. योग आणि आयुर्वेदाद्वारे भारताची सांस्कृतिक राजनैतिकता हे दर्शवते की समकालीन आंतरराष्ट्रीय संबंधांमध्ये प्राचीन ज्ञान कशा प्रकारे उज्वल भविष्याचा मार्ग दाखवू शकते.
२. योग आणि आयुर्वेद केवळ भारताची प्रतिमा वाढवत नाहीत तर शाश्वतता, आरोग्य आणि मानवी संबंधांवरील जागतिक संवादांमध्ये देखील महत्त्वपूर्ण योगदान देत आहेत. शांततापूर्ण प्रभावाची साधने म्हणून, ते भारताच्या सभ्यतेच्या संदेशाचे सार मूर्त रूप देत आहेत.
३. खरे सामर्थ्य वर्चस्वात नाही तर सुसंवादात आहे आणि त्यामुळे फक्त लष्करी आणि आर्थिकदृष्ट्या तात्पुरता आंतरराष्ट्रीय प्रभाव पडण्यापेक्षा सांस्कृतिक राजनयनातून लक्षणीय आणि शाश्वत प्रभाव पडण्याची कला शिकवत आहे.
४. बहुआयामी दृष्टिकोनासह, आयुर्वेद आणि योग भारताच्या राजनैतिक आघाडीवर एक गतिमान साधन म्हणून विकसित होत आहेत, ज्यामुळे परस्पर विश्वास, शारीरिक आणि मानसिक कल्याणाच्या नियमांवर आधारित अधिक परस्परावलंबी आणि मैत्रीपूर्ण जागतिक समाज निर्माण होतो.

संदर्भ सूची:

- 1) Nye, J. S., *Soft Power: The Means to Success in World Politics, PublicAffairs, New York, 2004.*
- 2) Raja Mohan, *Crossing the Rubicon: The Shaping of India's New Foreign Policy, Viking*

publications, New Delhi, 2003.

3) <https://www.who.int/news/item/23-06-2025-international-day-of-yoga-2025---one-earth--one-health>

4) Sharma P. V, Charaka Samhita, trans., Orientalia, Varanasi, 1981.

Cite This Article:

भोसले मा. वि. (2025). भारताच्या सांस्कृतिक परराष्ट्र धोरणातील योग आणि आयुर्वेद यांची भूमिका आणि विकास. In Educreator Research Journal: Vol. XII (Issue VI), pp. 109–114. Doi: <https://doi.org/10.5281/zenodo.18327472>